

Българите в Северното Причерноморие
изследвания и материали
том шести

**СЕВЕРОЗАПАДНИЯТ ЧЕРНОМОРСКИ БРЯГ ПРЕЗ
РАННОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ**

Рашо Рашев

Северозападният бряг на Черно море през ранното средновековие е част от територията на две държавни обединения – България и Хазарския каганат, които владеят своите отсечки реално само откъм сушата, тъй като в морето византийският флот не е имал съперници. Морският бряг има свои климатични и географски особености, които го отличават от терените във вътрешността и предполагат по-различен начин на усвояване и обитаване. На една отминавана досега специфична черта в заселването на брега след VII в. си позволяваме да обърнем по-долу внимание с убеждението, че тя внася повече яснота за начина, по който прабългари и славяни се приобщават към една непривична за тяхната традиция географска среда. До известна степен сме улеснени в привеждането на всички данни за поселищния живот по крайбрежието, тъй като напоследък значителна част от тях бяха предмет на специално внимание¹. Това ни позволява да се насочим направо към нашата задача.

До началото на VII в. западният черноморски бряг на север от нос Емине е част от византийската укрепителна и селищна система. В тази отсечка се разполагат пет важни пристанища, основани още в периода на гръцката колонизация: Одесос, Дионисополис, Калатис, Томи, Истрос. Към тях се прибавят по-малки крепости и неукрепени селища, които образуват гъста селищна верига, плътно покриваща брега (обр. 1). Най-характерната им особеност е, че се разполагат максимално близо до бреговата линия. Този факт не оставя съмнение, че техните обитатели са били тясно и трайно свързани с морето, с

неговите икономически и транспортни възможности, а чрез него – с всички точки на обширната територия.

След големите етнически и политически промени, започнали с трайно заселване на славяните на юг от Дунав в началото на VII в., част от тези селища престават да съществуват, други сериозно променят топографията и първоначалната си планировка. Съвпадението на фактите за съдбата на няколко важни пристанищни центрове показва, че става дума не за случайност, а за сходен начин, по който населението на Първото българско царство колонизирало бреговата ивица. Отсечката между нос Емине и Варна е била изцяло необитавана, доколкото може да се съди от досегашните изследвания по брега. Там са известни останките на няколко противодесантни валове, които косвено подсказват граничния характер на района и непригодността му за заселване. Не е изключено селищата от ранното средновековие, чиито обитатели са осигурявали поддържането и отбраната на валовете, да са се разполагали навътре от бреговата линия, далеч от морето, в терени, заети днес от гори и поради това неизследвани от гледна точка на тяхното място в поселищния живот. На север от варненския залив картината е следната:

ОДЕСОС–ВАРНА. Гръко-римско-византийската крепост Одесос се е издигала на терасата непосредствено над морския бряг, на около 200 м от пристанището (обр. 2). Въз основа на споменаването на името Варна в събития от 768 г. някои автори приемаха, че поне дотогава тя е оставала под византийски контрол, т. е. градът е запазил старата си планировка, крепостните съоръжения и връзката с пристанището. Наблюденията от проучванията на един от българските противодесантни валове, разположен на западния бряг на залива, и сведения от разкопки и сондажи на територията на крепостта и непосредствената ѝ околност позволиха да се предложи ревизия на старата теза². Крепостта е била разрушена и изоставена към средата на VII в. и в нейните очертания досега не са установени следи от селище от VIII–IX в. Строителите и бранителите на вала са потърсили нови места за заселване. Това са терасите на 3–6 км северозападно от стария град. Там в настоящия момент са фиксирани и частично проучени останки от 5 селища, 3 некропола и 1 манастир (обр. 2)³. Два от некрополите с прилежащите им селища датират от VIII–IX в., християнският некропол и манастирът – от края на IX–X в. Най-характерното за тази селищна агломерация, явяваща се наследник на някогашния укрепен град-пристанище, е разполагането ѝ дълбоко навътре от бреговата линия. Нейните обитатели изглежда не са били директно свързани с морето. Връзката им с него е пасивна, тя ще се е изразявала в поддържането и охраната на противодесантния вал. До края на Първото българско царство средоточието на живота във Варна остава далеч от морския

бряг. Няколко полуземлянки, открити върху руините на римските терми, показват, че през X в. в рамките на крепостта е съществувало малко, бедно селище, което не е могло да даде импулс за възстановяването на града. Възобновяването на крепостта и отварянето на пристанището става едва през XI в., когато Варна се връща в рамките на византийската империя⁴.

КРУНИ–ДИОНИСОПОЛИС. Гръко-римският град се е разполагал върху първата тераса над морето, днес в рамките на съвременния Балчик (обр. 3). Упадъкът на града след III в. е бил ускорен от голямото земетресение и унищожителната морска вълна през 544–545 г., сложила окончателно край на живота до брега. Още преди това, в края на V в. или началото на VI в., била издигната нова крепост високо горе, върху ръба на добруджанското плато⁵. Тази крепост е споделила съдбата на останалите в региона и е престанала да съществува през VII в. Все там, върху платото, са локализирани три некропола от VIII–IX в. и един некропол от X в.⁶ По данни от разкопки през VIII–IX в. изоставената ранновизантийска крепост е била включена в новоизградено укрепление, което се превърнало в център на разположените наскоро селища. Така новата селищна група се “оттегля” на 1–3 км от бреговата линия. Тази ситуация се запазва до края на X в. Едва през XI–XII в., подобно на Варна, местното население отново слиза към морето, заселвайки днешния хълм Джини баир, където някои автори локализируют град Карвуна⁷.

КАРОН ЛИМЕН. Пристанът на карите се локализира на нос Шабла. Според проведените наскоро разкопки там се е издигала крепост, просъществувала до VI–VII в.⁸ През ранното средновековие върху нейните руини не е било създадено селище. Селищата от VIII–X в. се изграждат на 3–6 км навътре от бреговата линия и се групират около Шабленското езеро⁹ (обр. 4). На брега на езерото е намерена колона с гръцки надпис, според който на един багатур багаин били зачислени 53 ризници и 45 шлема¹⁰. Надписът удостоверява присъствието на неголям гарнизон, който ще е имал за задача да наблюдава брега в района на старото пристанище, откъдето е могло да се очаква евентуален византийски десант. Нос Шабла отбелязва северния край на високия морски бряг и в този смисъл се явява северен фланг на черноморската погранична отбрана, съчетаваща естествената недостъпност на брега с противодесантни валове.

ТОМИ. Античната крепост се е разполагала в непосредствена близост до морето (обр. 5). Изоставянето и разрушаването ѝ се отнася към първата половина на VII в. За състоянието на крепостта и пристанището показателни данни предлагат трите вала, които преграждат Добруджа между Дунав и Черно море, завършвайки при Томи. Пряка връзка с нея има само т. нар. Малък земен вал, най-ранният от трите. Според К. Шухард той е завършвал

при западната стена на крепостта, като изглежда се е допирал до нея¹¹. Този вал с голяма вероятност може да се отнесе към VII в. и да се свърже с присъствието на Аспарух преди битката при Онгъла¹². Валът е прокаран така, че оставя пристанището пред своя фронт. Това може да означава, както е посочил още Й. Венедиков, че неговите строители са очаквали противник откъм морето и че те самите не се ползвали от пристанището¹³. Двата по-късни вала, "Големия" земен и "Каменния", които се датират съответно в IX и X в., завършват на морския бряг на около 2 км югозападно от крепостта и при своята северна насоченост отново оставят пристанището вън от защитената територия. Изглежда и техните строители не са били заинтересувани от използването на крепостта и пристанището. Известните в настоящия момент следи от селище от IX-X в. в рамките на крепостта и нейната околност¹⁴ свидетелствуват за един по-късен етап на живот, за който ще стане дума по-долу.

ИСТРИЯ. Крепостта Истрия престава да функционира през първата половина на VII в. Доколкото ни е известно в нейните очертания не са установени следи от ранносредновековно селище¹⁵. Новото селище-приемник на античния град, се основава на около 3 км западно от него (обр. 6). Там, в местността Капул Виилор, е проучен и неговият двубряден некропол от VIII-IX в.¹⁶

КАЛАТИС. Точната ситуация и датировка на ранносредновековното селище не е известна, може да се предполага, че тя не се различава от тази в Томи¹⁷.

Ако резюмираме изложените наблюдения, трябва да кажем най-напред, че особеност на селищния живот по брега на Черно море в отсечката между Варна и устието на Дунав през VIII-IX в. е отдръпването, оттеглянето, отстъпването на селищата от бреговата линия и разполагането им на разстояние от 1 до 6 км навътре от морето. Дълго обитаваните и култивирани места на ранновизантийските градове и селища са били изоставени независимо от предимствата им. Предпочетени са нови, необитавани никога места, или терени на изоставени векове по-рано тракийски селища.

Друга особеност е намаляване на броя на селищата. Към разглежданите по-горе пет пункта със селища от VIII-IX в. могат да се добавят само още три – селището и некропола при Топола, селището при Дуранкулак (с известни резерви поради неотчетливото присъствие там на материали от IX в.) и предполагаемите некрополи при Шасе Марцие и Корбу¹⁸ (обр. 7). Това е доста слаба плътност от селища в район, в който до VII в. се проследява гъста верига от крепости и селища. Нещо повече, на юг от Варна такива селища въобще липсват.

Най-вероятната причина за отдръпването на селищата от VIII-IX в. от брега и за слабата му заселеност е пограничният статут на района и постоянната опасност, която е създавало неоспорваното византийско присъствие в Черно море. Би могло да се прибави и традиционната липса на интерес към морето у славяни и прабългари¹⁹.

Нов облик градът придобива през X в. Появяват се нови селища, гъстотата на които в някои отсечки, например около Томи и нос Калиакра, напомня картината от V-VI в. През това столетие – и то преди завладяването на североизточните български земи от Византия през 971 г. – се наблюдава завръщане към бреговата линия чрез създаване на нови селища главно върху руините на изоставените дотогава ранновизантийски крепости при Каварна, нос Калиакра, Русалка, Камен бряг. Образно казано, българите правят крачка напред към морето и тогава именно трябва да се постави началото на истинската колонизация на морския бряг. Тази тенденция се оказва трайна, защото през годините на Второто българско царство по протежение на брега е налице сравнително гъста селищна мрежа²⁰, чието съществуване допълнително е намирало мотивация в активните контакти с генуезци и венецианци. Центровете на равнинното добруджанско деспотство се изграждат на морския бряг.

В отсечката между устието на Дунав и устието на Днестър селищата по брега се появяват към втората половина на VIII и през IX в.²¹ и – доколкото може да се съди от лаконичните данни за точното им местоположение – се разполагат на първата незаливна тераса. Попадащият в тази отсечка (обр. 9) единствен по-стар град-пристанище Тира е бил изоставен още през III-IV в. и територията му остава необитаема до XIII-XIV в.²² Подобна е съдбата на Олбия в устието на Южен Буг²³, а по на изток – на Танаис и градовете на Таманския полуостров.

По-особена е картината в Крим²⁴. Там, както е известно, през цялото средновековие Византия запазва присъствието си чрез Херсон и верига от поселения и манастири по южния бряг на полуострова (обр. 9). Българските селища в Крим според наблюденията на И. А. Баранов хронологично се разделят в две групи – от втората половина на VII – първата половина на VIII в. и от средата на VIII-X в. Селищата от първата група се разполагат в южната част на кримските степи, далече от морския бряг. Обратно, селищата от втората група заемат предимно крайбрежната ивица и само на Керченския полуостров се разполагат и навътре от морето. Тук изглежда се е извършило движение към брега още през VIII-IX в., движение, подобно на онова, което в България се осъществява през X в. В повечето случаи селищата се създават върху необитаеми места или върху останки на разрушени от хуните крепости (Калос лимен, Керкицитида). Други се изграждат върху ранновизантийски

крепости, като се укрепяват с нови стени (Алустон, Боспор, Судак), но без да успеят да си върнат предишното морско значение. Най-значителното от тях, Судак, възстановява пристанището си едва след гибелта на Хазарския каганат, и то благодарение на генуезката търговия.

От приведените данни за северната отсечка от брега могат да се предложат следните изводи:

1. Заселването на бреговата линия се извършва по-рано, отколкото това става на западния бряг. Като евентуална причина би могло да се смята сравнително слабата морска активност на Византия в тази част на Черно море поради общо взето мирния характер на връзката ѝ с Хазарския каганат.

2. Отношението на новите заселници към морето е пасивно. Поради липса на флот те не са били заинтересувани от възстановяване и поддържане на старите пристанища. Това става едва с основаването на генуезките фактории и напомня за сходните обстоятелства, довели до оживяването и на западната отсечка от брега.

БЕЛЕЖКИ

¹ Атанасов, Г. Етно-демографски и етно-културни процеси по добруджанското крайбрежие през средновековието. – ИПр. 1996, 2, 3 сл.; Същият. Още веднъж за етногенезиса на гагаузите. – Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том пети. В. Търново, 1996, 221–225 и карта 1.

² Рашев, Р. Аспаруховият вал при Варна (към историята на града през ранното средновековие). – ИИМВ 15/30, 1979, 116–125.

³ Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – В: Плиска-Преслав 7, 1995, 173 (автор В. Плетньов).

⁴ Кузев, Ал. Варна. – В: В. Гюзелев, Ал. Кузев. Български средновековни градове и крепости. Т. I. Варна, 1981, 127.

⁵ Материали..., Карта № 37 (автор М. Димитров).

⁶ Съществуването ѝ чрез преустройство през периода на Първото българско царство (вж. тук, бел. 5) не е доказано.

⁷ За локализацията на Карвуна срв. Материали..., карта №№ 34, 419, 504.

⁸ Василчин, Ив. Археологически разкопки на нос Шабла през 1978 и 1979 г. – Добруджа, 11, 1994, 10–24.

⁹ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. Второ прераб. и доп. изд. С., 1992, № 48.

¹⁰ Schuchhardt, K. Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudja. Berlin, 1918, S. 22.

¹¹ Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долен Дунав VII–XI в. Варна, 1982, 27–28.

¹² Венедиков, Ив. Старобългарски окопи. – Отечество, 39, 1917, с. 10.

¹³ Атанасов, Г. Етнодемографски..., с. 7 и бел. 34.

¹⁴ Пак там, с. 7 и бел. 38.

¹⁵ Зирра, В. Двубрядовый могильник раннефеодальной эпохи в “Капул Виилор” – Истрия. – Dacia, VII, 1963, 353–412.

¹⁶ Атанасов, Г. Етнодемографски..., с. 7 и бел. 32.

¹⁷ Fiedler, U. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau, T. 1. Bonn, 1922, Abb. 21–9, 26.

¹⁸ Рашев, Р. Първото българско царство и морето. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1983, 47–56; Тъпкова-Займова, В., Пл. Павлов. Северните “варвари” и Черноморието. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том втори. В. Търново, 1993.

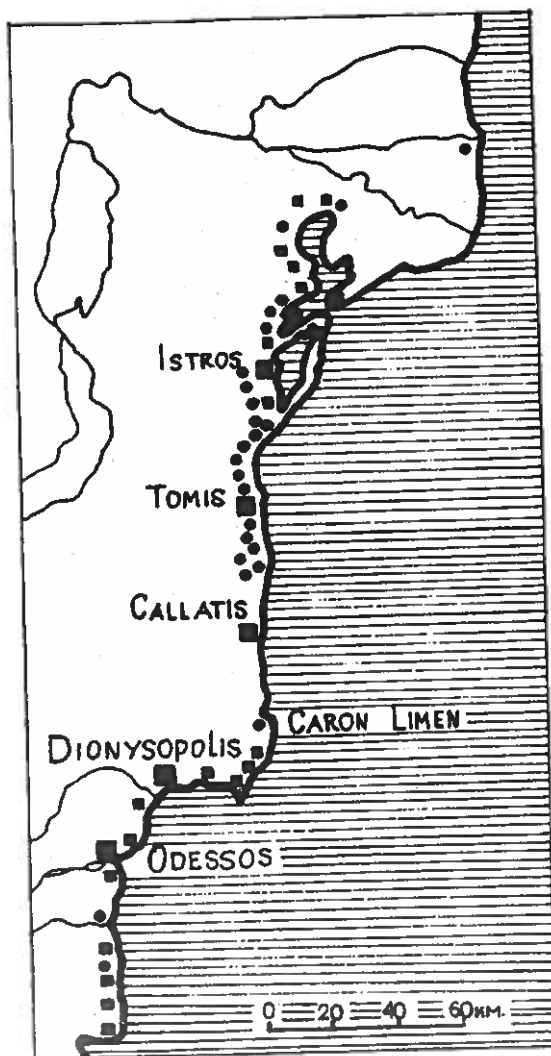
¹⁹ Атанасов, Г. Още веднъж..., карта 2.

²⁰ Козлов, В. И. Към въпроса за хронологията на паметниците от северозточната провинция на Първото българско царство. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том пети. В. Търново, 1996, 109–125.

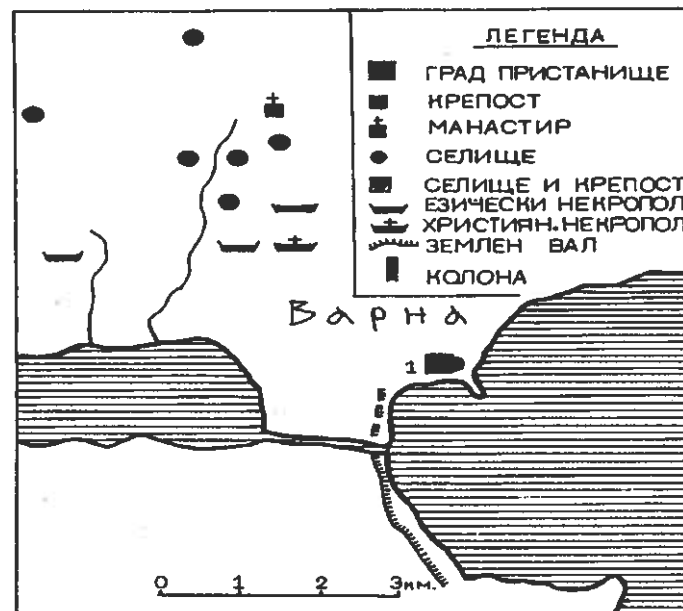
²¹ Археология Украинской ССР, 2. Киев, 1986, 330 сл.

²² Пак там, с. 304 сл.

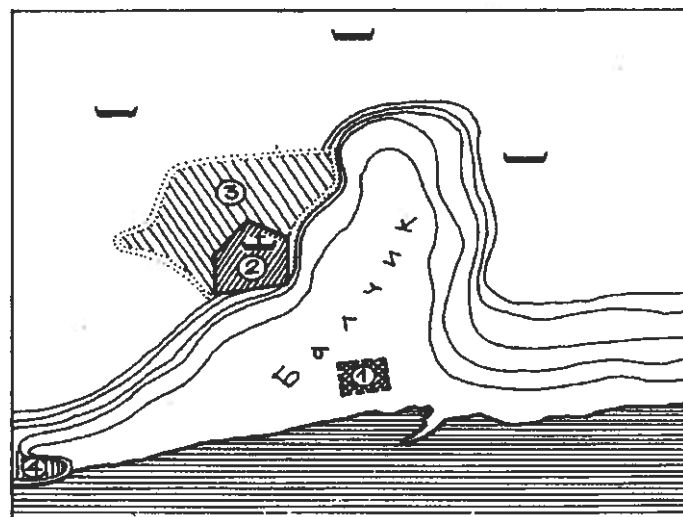
²³ Баранов, И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990, 35 сл. и картата на с. 8; Мыц, В. Л. Укрепления Таврики X–XV вв. Киев, 1991.

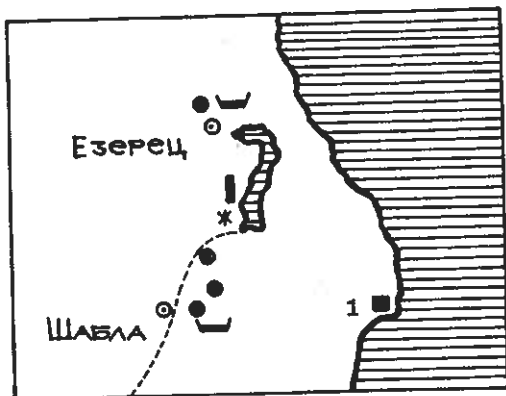
Обр. 1 – Западният черноморски бряг северно от нос Емине през V–VI в. (легендата за всички чертежи – при обр. 2).

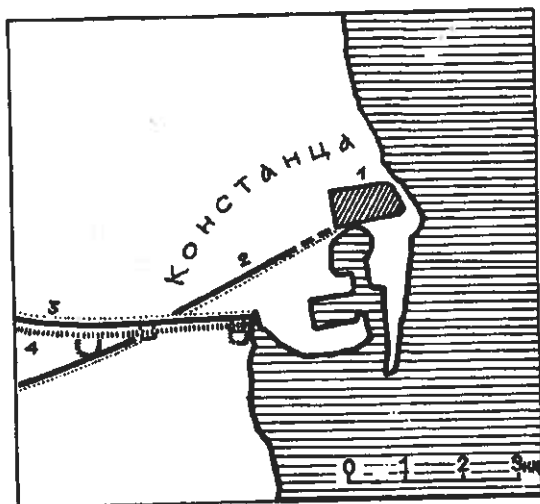
Обр. 2 – Паметници от ранното средновековие при Варна (по В. Плетньов). 1. Римовизантийската крепост.

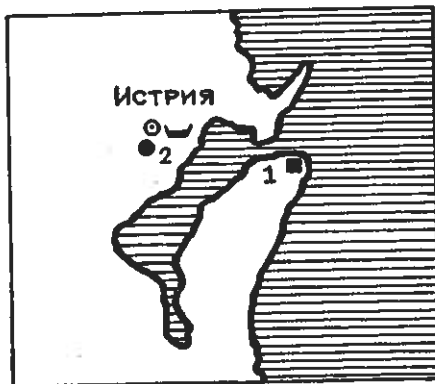
Обр. 3 – Балчик. 1. Античната крепост до III в.; 2. Ранновизантийска крепост от V–VI в.; 3. Ранносредновековно укрепление; 4. Селище от XII–XIV в. на Джени баир.

Обр. 4 – Ранносредновековни паметници при Шабла. 1. Ранновизантийска крепост.

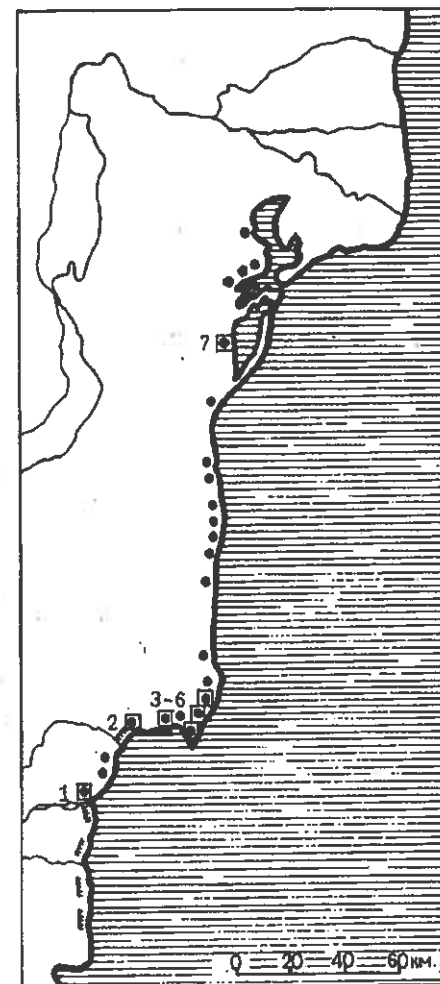
Обр. 5 – Констанца. 1. Ранновизантийската крепост Томя; 2. Малък земен вал; 3. Каменен вал; 4. Голям земен вал.

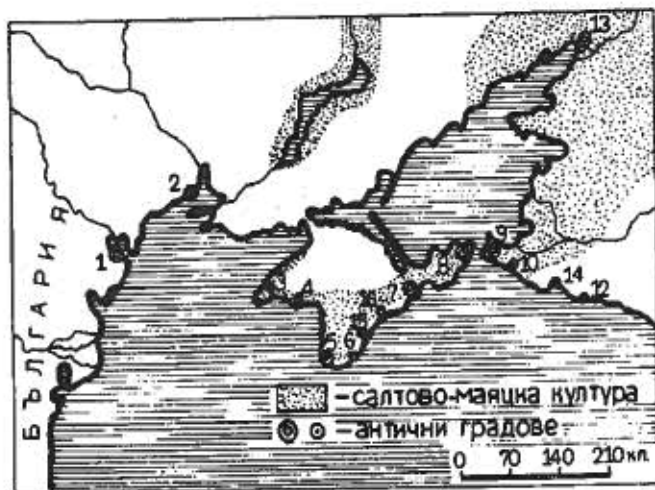
Обр. 6 – Истрия. 1. Ранновизантийската крепост; 2. Ранносредновековни паметници.

Обр. 7 – Черноморският бряг между нос Емине и устието на Дунав през VIII–IX в. 1. Варна; 2. Балчик; 3. Топола; 4. Шабла; 5. Корбу; 6. Шасе марцие; 7. Истрия.

Обр. 8 – Черноморският бряг между нос Емине и устието на Дунав през X в. 1. Варна; 2. Балчик; 3. Каварна-нос. Чиракман; 4. Калнакра; 5. Русалка; 6. Камен бряг.

Обр. 9 – Северният черноморски бряг през VIII–X в. Изоставени, преустроени и действащи по-стари градове: 1. Тирв; 2. Олвия; 3. Калос Лимен; 4. Керкиштида; 5. Херсон; 6. Хараке; 7. Суджак; 8. Боспор; 9. Фанагория; 10. Георгишия; 13. Танаис; 15. Алустон.